

YER ELMLƏRİ VƏ COĞRAFIYA
EARTH SCIENCES AND GEOGRAPHY

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-1146/40/38-43>

Elvin Qarayev

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi
elvin_qarayev_1993@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5496-744X

Sevinc Hüseynova

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi
sevinc-bdu89@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5088-3302

**BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACINDA YERLƏŞƏN SALAVAT AŞIRIMININ
SƏTHİNİN FİZİKİ-COĞRAFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ərazisində yerləşən, Azərbaycan-Dağıstan əlaqələrin formalaşmasında vasitəçi rol oynamış Salavat aşırımı haqqında məlumat verilmiş, nümunələri toplanaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqat işində bu istiqamətdə ölçmə, müşahidə, tədqiqat və materialların toplanması metodlarından istifadə edilmiş, aşırımın yamaclarında yayılmış torpaq tipləri, landşaft növləri və onların dəniz səviyyəsindən hündürlüyü haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Şin çayı, Salavat aşırımı, Qafqaz, dağ, yamac, subalp, silsilə

Elvin Garayev

ANAS Sheki Regional Scientific Center
elvin_garayev_1993@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5496-744X

Sevinj Hüseynova

ANAS Sheki Regional Scientific Center
sevinc-bdu89@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5088-3302

**Physical-geographic characteristics of the surface of the Salavat pass located on
the southern slope of the Great Caucasus**

Abstract

In the article, information was given about the Salavat pass located in the territory of Azerbaijan, which played an intermediary role in the formation of relations between Azerbaijan and Dagestan, samples were collected and involved in the research. In this research, the methods of measurement, observation, research and collection of materials were used, and information was given about the soil types, landscape types and their height above sea level.

Keywords: Shin River, Salavat Pass, Caucasus, mountain, slope, subalpine, ridge

Giriş

Böyük Qafqazın cənub yamacının təbii landşaftları mürəkkəb differensiasiya xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Ərazidə landşaftların təbii differensiasiyasında relyefin mütləq hündürlüyünün, süxurların litoloji tərkibinin və filtrasiya qabiliyyətinin müxtəlifliyinin, yamacların ekspozisiyasının, ekzogen geomorfoloji proseslərin, iqlimin təsiri çox böyükdür. Regionun əlverişli relyef və iqlim şəraiti ilə əlaqədar burdakı intensiv antropogen fəaliyyətində təbii

landşaftların struktur ərazi differensiasiyasında rolu az olmamışdır. Böyük Qafqazın cənub yamacının mürəkkəb differensiasiyasına malik olan ərazilərindən biridə Salavat dağıdır. Tədqiqat apardığımız Salavat həm də aşırım kimi qeyd olunur (Budaqov, Məmmədov, Əyyubov, 2003: 110-112). Aşırımlar – yəni dağ silsiləsinin onun xətti ilə kəsişdiyi yer, insanlar və yük heyvanları üçün nisbətən əlçatan olan, bir qayda olaraq ətrafdakı dağlara nisbətən hündürlüyü daha aşağı olan dağ silsilələrinin hissələridir. Bu, hər hansı bir səyyah üçün arzu olunan yerdir, keçid, bir qayda olaraq, yolu ikiye bölür – ona qədər yüksəliş, sonra isə eniş var. Onlar orada dayanır, uzun və çətin yüksəlişdən sonra dincəlir, səyahətə davam etmək üçün güc toplayırlar (Landşaftlar, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 24-28). Qədim zamanlardan insanlar Salavatdan ticarət, iqtisadi və hərbi işlərdə istifadə ediblər. Məhz onun vasitəsilə yol, Qumux, Kürax, Axtı, Xnov və Borçdan keçərək Şəkiyə və daha da Şirvanın dərinliklərinə qədər gedirdi. Axtı-Şəki yolu bəzi mənbələrdə Dağıstanı Şirvanla birləşdirən yolların ən işlək yolu kimi qeyd olunur. Dağlılar Zaqatala, Şəki, Qax və s. Kimi iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərində ticarət sövdələşmələri aparırdılar. Bu yolda səyyahlar və tacirlər üçün karvansaraylar, dayanacaqlar yerləşirdi (Babaxanov, 2006: 200).

Salavat aşırımından keçən ticarət yolu Axtı və Şəkini birləşdirirdi. Samur vadisinin dağlıları uzun müddətdir ki, mal-qaralarını Şirvanın qış otlaqlarına çıxarıblar. Lakin onun yaxınlığında, Baş Qafqaz silsiləsi ətkələrində yerləşən kəndlərin sakinləri keçiddən xüsusilə intensiv istifadə edirdilər. Qohumlarını, toylarını və digər əlamətdar hadisələri ziyarət etməyə gedirdilər (Əyyubov, Quluzadə, Nəbiyev, Məmmədov, 1998: 61).

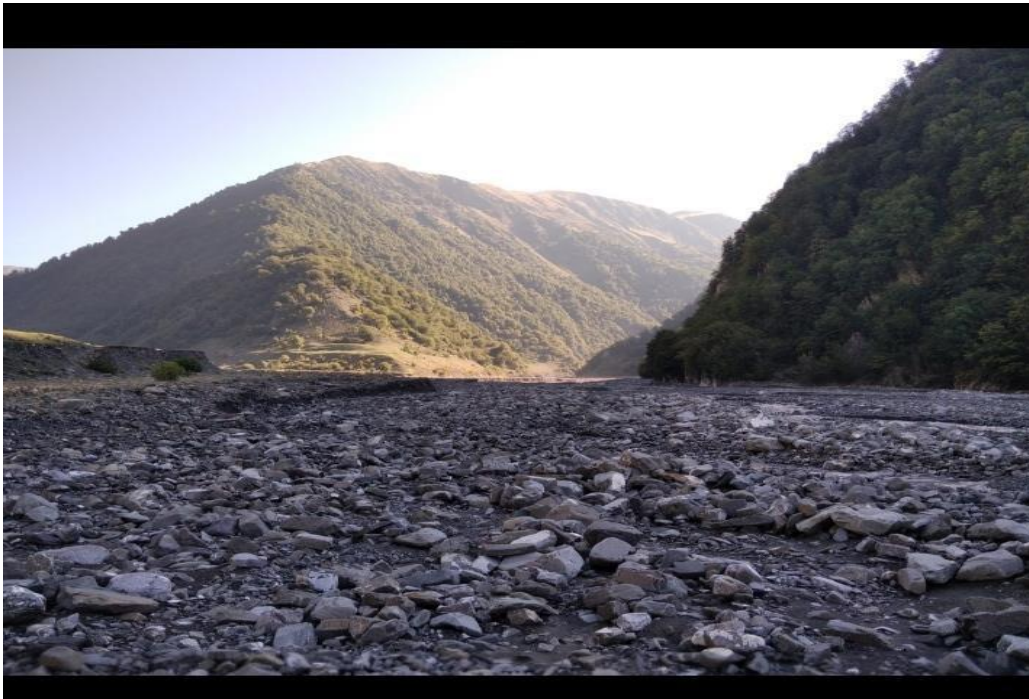
Təhlil. Hal-hazırda Salavat aşırımından bir keçid kimi istifadə olunmasının səbəbi Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandıqdan sonra Rusiya ilə sərhədlərinin bağlanması və əsas gediş-gəlişin müəyyən olunmuş nəzarət buraxılış məntəqələrindən buraxılmasıdır.

Əvvəllər Salavat aşırımı nisbətən becərilirdi, o zaman rus hərbiçiləri Axtıdan Axtı və Şin dərələri ilə Şəkiyə aparın Axtı-Şin Hərbi Yolunu çəkdi. Axtı-Şin Hərbi Magistralı boyunca nəqliyyat əlaqələri hava şəraitindən asılı idi.

Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən Salavat aşırımı Azərbaycan Respublikasının məşhur dağlarından biridir. Aşırım Azərbaycan – Dağıstan əlaqələrinin formalaşmasında bir vasitəçi rol oynamışdır. Əsasən əhali gediş – gəliş üçün məhz bu aşırımda yerləşən fayton yolundan istifadə etmişdilər. Hal- hazırda gediş – gəliş üçün istifadə olunmasada qoyunçuluq üçün yay otlaqları kimi istifadə olunur. Regionun əsas otlaqları əsasən subalp və alp qurşaqlarında yerləşən yay otlaqlarıdır. Subalp və alp çəmənləri zəngin bitki örtüyünə malik olub regionda maldarlığın inkişafında mühüm yem bazası sayılır (Həsənov, Quluzadə, Cəmilov, 2012: 148-153).

Salavat dağı — Baş Qafqaz silsiləsinin şərqində yerləşən zirvə. Dağ Azərbaycan ilə Rusiya (Dağıstan) arasında sərhəddə yerləşir. Mütləq hündürlüyü (3642 m).

Salavat aşırımı — Baş Qafqaz silsiləsində, Azərbaycan Respublikası ilə Dağıstan sərhədində keçiddir və Şəki rayonunun Şin kəndi ərazisində yerləşir (2839 m). Başlanğıcda aydınlaşdırmaq lazımdır ki, Quba bölgəsinin dağlarında, Baş Qafqaz silsiləsinin təpəsində hündürlüyü 2915 metr olan eyniadlı daha bir aşırım var (Qarayev, 2023: 41-44). Məqalədə təsvir olunan keçid qərbdə, Şəki rayonu ərazisində, Şin kəndi ərazisində 2830 metr yüksəklikdə, eyni zamanda Baş Qafqaz silsiləsinin təpəsində yerləşir. Salavat aşırımı həm gözəlliyi, həm də dəyəri ilə heyranəmiz yerdir. Uzun əsrlər boyu Şirvandan gələn səyahətçilər üçün Dağıstana dağ qapısı kimi xidmət etmişdir. Salavat aşırımının yamac növü otlu-talusdur (Qarayev, 2023: 21-26). Ondan iki çay başlayır – şimaldan Karvansarayçay Rutul rayonuna, Şinçay çayı isə cənubdan Şəki rayonuna axır. Salavat aşırımının qərb və şimal-qərb hissəsindən Şin çayının Qafqaz qolu, cənub hissəsindən isə el arasında Birkaş deyilən qolu axır. Bu iki qeyd etdiyimiz qol Salavat aşırımının cənub-qərb hissəsində yerləşən İkiqarısan talada birləşərək Şin çayının əsas hissəsinə birləşir. Qeyd etdiyimiz İkiqarısan talanın adı məhz həmin iki çay qolunun bu talanın qərb və şərq sahilində birləşməsinə görə belə adlandırılıb. Hal-hazırda Salavat aşırımından mal-qaranın otarılması üçün yaylaq kimi istifadə olunur. Əgər əvvəllər Axtıdan, Rutuldan Şirvana qədər mal-qara sürülürdüsə, hərbi məqsədlə, qida ehtiyatlarının təmin edilməsi və ticarət yolları var idisə, indi insan fəaliyyətində heç bir rol oynamır (Məmmədov, 2006: 78).

Şəkil 1. *Salavat aşırımının cənub qərb hissəsindən görünüşü.
Şəkildə düz baxdıqda sağ tərəfdə qeyd etdiyimiz Şin çayının Birkaş qolu,
sol tərəfdə isə Qaflan qolu yerləşir.*

Avqust 2023, (N 41°21'30", E 47°7'36") h=1287 m

Qeyd: Göstərilən Şin çayının bu qolları əsas sel ocaqlarıdır. Leysan xarakterli yağışlar nəticəsində Şin çayında baş verən sel hadisələri məhz bu qeyd etdiyimiz ocaqlarda əmələ gəlir.

Salavat aşırımında:

- Dağın ətəklərində dağ -şabalıdı,
- 1000-2000 m arasında dağ-meşə torpaqları,
- 1800-2000 m-dən yüksək sahələrdə isə dağ-çəmən torpaqları yayılıb.

Dağ-çəmən torpaqları rütubətlənmə əmsalının 1-dən böyük olduğu subalp və alp çəmənlikləri altında inkişaf etmişdir. Dağ-çəmən torpaqlarının yayıldığı ərazilərdə heyvanların həddindən artıq otarılması torpaqların aşınmaya, keyfiyyət və məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur (Mustafabəyli, Lətifov, Rəhimov, Ağabalayev, Süleymanov, 2020: 78-80).

Həmçinin Salavat aşırımının dağ-çəmən torpaqlarının yayıldığı ərazilərdə iqlim soyuq olduğu üçün torpaq əmələgəlməsi üçün şərait yoxdur. Ərazidə olan dağ-meşə torpaqları dağın mülayim-isti iqliminə malik ərazilərdə yayılıb. Rütubətlik əmsalına görə burda Salavat aşırımının yamaclarında olan dağ-meşə torpaqları iki yerə ayrılır:

❖ Dağ-qonur torpaqları

(dağ-qonur torpaqlar rütubətli ərazilərdə fıstıq və vələs ağacları altında yayılıb)

❖ Dağ-qəhvəyi torpaqları

(dağ-qəhvəyi torpaqlar isə nisbətən quraq ərazilərdə yayılıb).

Tədqiqat apardığımız ərazidə dağ-qara torpaqlarda vardır ki, belə torpaqlara daha çox Salavat aşırımının 1200-2000 m yüksəkliklər arasında dağ-çöl zonasında rast gəlinir. Bu torpaqlar məhsuldarlığı ilə seçilir. Salavatın ətəklərində dağ-çöl landşaftı, 1300-2000 m yüksəklikdə dağ-meşə landşaftı, daha hündür olan ərazilərdə isə dağ-çəmənliyi yayılmışdır. Dağ-çəmən landşaftlarının yayıldığı 1700-2600 m yüksəkliklərdə subalp çəmənliyi yayılmışdır. Burada otun hündürlüyü 1-1.5 -ə çatır (Mustafabəyli, Rəhimov, 2017:49-59). 2600 m-dən yüksəklikdə yerləşən az sahələrdə isə alp çəmənlikləri yayılmışdır. Lakin son zamanlar fasiləsiz olaraq mal-qaranın otarılması buranın bitki örtüyünə mənfi təsir göstərmişdir (Mustafabəyli, 2019: 170-180).

Şəkil 2. *Salavat aşırımının cənub hissəsində yerləşən talada səlim şəkildə buraxılan atları müşahidə edirik. Bu şəkildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, atların belə şəkildə buraxılması həmin ərazilərin landşaftlarının torpaq-bitki örtüyünə böyük dərəcədə təsir göstərir* **28 İyun 2023.**

Şəkil 3. *Salavat aşırımının ətraf ərazilərində otarılan mal-qara. Qeyd edək ki, mal-qaranın belə otarılması həmin ərazilərin landşaftlarına çox böyük dərəcədə mənfi təsir göstərir.* **Avqust 2023.**

Şəkil 4. Şəkildə Salavat aşırımının cənub yamacının kütləvi şəkildə otarılması nəticəsində həm buranın otlaq sahələrinə təsir göstərildiyi, həm də antropogen təsirlər nəticəsində müəyyən ağacların qurumasını müşahidə edirik. **İyul 2023.**

Son vaxtlar yaylaqlarda yerləşən otlaqlardan dincə buraxılmadan istifadə edildiyinə görə, onun ümumi sahəsi xeyli dərəcədə azalmış, həmin ərazilərdə yerləşən torpaqlar eroziyaya məruz qalmışdır. Regionun bütün ekosisteminə (heyvandarlıq, meşə təsərrüfatı, bitki örtüyünə) mənfi təsir göstərmişdir. Salavat aşırımının tədqiqat apardığımız cənub yamacında torpağın üst qatının aşınmaya məruz qalaraq yağışlar nəticəsində tamamilə yuyulmasını müşahidə etdik. Nəticədə yuyulmuş bu ərazilərdə müxtəlif cığırılar və şırımlar əmələ gəlmişdir. Belə sahələrin yaranması nəticəsində selin əmələ gəlməsinə münbit şərait yaranır (Rəhimov, 2014: 171-173).

Nəticə

1. Tədqiqat apardığımız Salavat aşırımında torpaq eroziyasının yayılmasına təbii amillərlə yanaşı, ərazilərin fasiləsiz mal-qara ilə otarılması əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.
2. Salavat aşırımında dağ-çəmən zonasında eroziya prosesləri ən çox cənub yamacında inkişaf etmişdir.
3. Salavat aşırımı Azərbaycan relyefinin tərkib hissəsini təşkil edərək onun coğrafiyasında xüsusi rol oynayır.
4. Salavat aşırımı Azərbaycan – Dağıstan əlaqələrinin formalaşmasında bir vasitəçi kimi böyük rol oynayır.
5. Salavat aşırımı rutul xalqının tarixinin, coğrafiyasının araşdırılması baxımından maraqlı mənbədir.

Təkliflər

1. Həm tədqiqat apardığımız Salavat aşırımında, həm də digər yaylaqlarda torpaq eroziya tədqiqatlarının təcrübəsi göstərir ki, eroziyanın qarşısının alınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün ən effektiv üsul otarılma məqsədilə torpaqların növbəlilik üsulu ilə istifadə olunması və belə yerlərdə qoruq rejimi tətbiq olunaraq dincə buraxılmasıdır.
2. Belə ərazilərin dincə buraxılaraq ot toxumlarının səpilməsi yaxşı nəticə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Budaqov, B.Ə., Məmmədov, R.M., Əyyubov, N.H. (2003). AMEA akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. ŞREM. Azərbaycan Respublikasının Regional Coğrafi Problemləri. Şəki-Zaqatala İqtisadi Rayonu. Bakı: NaftaPress nəşriyyatı, 190 s
2. Budaqov, B.Ə. Landşaftlar. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, s.24-28.
3. Babaxanov, N.A. (2006). Təbii fəlakətləri ram etmək olarmı? Bakı, 213 s.
4. Əyyubov, Ə.C., Quluzadə, B.Ə., Nəbiyev, H.L., Məmmədov, C.H. (1998). Kiş və Şin çayları hövzələrinin selləri. Bakı: Elm, 215 s.
5. Həsənov, A.B., Quluzadə, V.Ə., Cəmilov, D.C. (2012). Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun torpaq ehtiyatları, meşə örtüyü və əraziyə antropogen təsirlər barədə. Şəki Regional Elmi Mərkəzi. Tarixə çevrilən 40 il. Bakı, s.148-170.
6. Qarayev, E.M. (2023). Azərbaycan torpaqlarının eroziyası və onunla mübarizə tədbirləri. Elmi Tədqiqat № 9, s.21-26.
7. Qarayev, E.M. (2023). Aşınma prosesləri. Aşınma proseslərində ardıcılıq. Təbiət və Elm, № 10, s.41-44.
8. Məmmədov, Q.Ş. (2006). Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı: Elm, 448 s.
9. Mustafabəyli, H., Lətifov, E., Rəhimov, Y., Ağabalayev, Q., Süleymanov, U. (2020). Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsinin təbii resurslarının landşaft-diaqnostik və iqtisadi xüsusiyyətləri. Şəki, 372 s.
10. Mustafabəyli, H.L., Rəhimov, Y.R. (2017). Şin və Kiş çayları hövzələrində təhlükəli sel hadisələrinin yaranma səbəbləri. Coğrafiya və təbii resurslar. № 1, s.49-53.
11. Mustafabəyli, H.L. (2019). Landşaftşünaslıq terminlərinin qısa izahlı lüğəti. Şəki: "Kaskad MMC", 213 s.
12. Rəhimov, Y.R. (2014). Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində ekoloji problemlər və onların bir neçə həlli yolları. Azərbaycan Aqrar Elmi. № 2, s.171-173.

Göndərilib: 18.09.2023

Qəbul edilib: 28.12.2023